

ська суспільно-політична думка в 20 столітті. Мюнхен, 1983. Т. 1. 19. Речицкий В. В. Конституционализм: Украинский опыт / Харьковская правозащитная группа. Х., 1998. 20. Сіган Б. Г. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. К., 1993. 21. Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик. Сб. док. 1923–1937 гг. М., 1964. Т. V.

Надійшла до редколегії 23.10.07

Ю. О. Проценко

ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЗАБОРОНИ КАТУВАННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У Конституції України визначено, що людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, і кожному гарантовано свободу від жорстокого поводження та катування.

Однак і досі в нашій державі актуальною залишається проблема жорстокого поводження, застосування катування відносно громадянина. Особливе занепокоєння у суспільстві викликають факти застосування катування працівниками правоохоронних органів, які у своїй повсякденній діяльності для розкриття злочинів і підтримання громадського порядку досить часто застосовують насильство, що не може бути виправданим.

Вищезазначена проблема не нова, оскільки практично всю історію існування такого інституту управління суспільством, як держава, застосовувалися катування. Незважаючи на розвиток суспільства, дане явище міцно вкоренилося в нашій державі, особливо в правоохоронній системі.

Гуманістичні основи концепцій боротьби проти катувань були закладені у філософських роботах Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія та інших мислителів. Теоретичною основою для дослідження історичного аспекту катування послужили роботи Є. В. Анісімова, М. М. Євреїнова, М. В. Володимирського-Буданова тощо, а також тексти нормативних документів та наукові дослідження різних періодів.

Разом з тим, незважаючи на різноманітність наукових матеріалів, наявні публікації не висвітлюють в повному обсязі питання заборони катувань, її історії та еволюції. Тому метою даної статті є визначення історичних причин такого явища, як катування, його особливостей та відмінностей в різні історичні періоди, а також розкриття історико-правової оцінки катування.

Історія катування тісно пов'язана зі слідчим та судовим процесом, а також з історією тілесних покарань. Катування досить часто виконувало роль як засобів збирання доказів, так і тілесних покарань. Факти застосування катувань відомі в історіях усіх народів та усіх культур. Щодо застосування катувань не була винятком і Україна.

До XV ст. не існувало законодавчих актів, які регулювали б застосування й проведення катування. У більшості судових рішень тих часів наказ про катування звучав як «катувати жорстокіше», «катувати сильно», а звіт про їхнє виконання звучав і того простіше: «піднятий і катований».

Можна з упевненістю сказати, що катування застосовувалось в процесі дізнання ще в Київській Русі, але широкого поширення не мало. Це було пов'язане з існуючою тоді звинувачувальною системою кримінального процесу, при якій докази надавалися позивачем, який не мав право катувати відповідача. У першій пам'ятці права слов'ян – Руській Правді (Просторова редакція), яка була створена Ярославом Мудрим і діяла за часів Київської Русі (VI – поч. XII ст.), а саме в ст. ст. 21, 22, 85–87, 115, вказано на важливість доказів через Суд Божий, до яких відносились ордалії, тобто катування вогнем, водою, розпеченим залізом тощо [1, с. 11, 16, 18].

В Україні, особливо на Правобережжі, широко застосовувались кримінально-правові норми, які містились у Статуті Князівства Литовського, в нормах магдебурзького права [2, с. 18]. Саме в добу Литовського панування (др. пол. XIV – перша пол. XVI ст.) на українських землях доказами в суді поряд з доносами, речовими доказами, показаннями свідків, слугували власні зізнання, допускалося навіть «виривання» такого зізнання шляхом застосування тортур і катувань.

У Литовському статуті 1566 р. (розд. 14 артикулу 4) вказано, що особу, яку підозрюють у вчиненні злочину, і якщо вона не зізнається у скоєному, слід бити. Згідно з II Литовським статутом від 1588 р., якщо особа, піддана тортурам, не зізнавалась, той, хто звинувачував, сплачував штраф («нав'язку на муки»), а якщо помирала під тортурами, – головщину (штраф родичам) [3, с. 86].

Із об'єднанням України з Росією (1654 р.) на території України продовжували діяти зазначені правові акти, однак поширювалось і російське законодавство («Судебники», «Соборне уложення» тощо).

Великого розповсюдження катування набуло лише під час становлення Русі як централізованої держави й переходу до розшукового процесу. У той час катування вперше знайшло своє висвітлення в законодавстві – Судебнику 1497 р., відповідно до якого катування застосовувалось лише стосовно осіб, підозрюваних у найтяжчих злочинах, наприклад, таких, як «татьба» (крадіжка).

У Соборному уложенні 1649 р. у гл. XXI «Про розбійні та про татині справи» (ст. ст. 9 та 10) було встановлено порядок допиту і покарання за скоєння крадіжки [4, с. 409]. Обов'язково піддавали катуванню осіб, яких звинувачували у скоєнні розбою (ст. ст. 17, 18). Глава XXV Уложення «Указ про корчму» передбачала застосування катування до осіб, що купували чи продавали вино, тютюн (ст. ст. 3, 5).

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., у гл. 25 передбачали, що підозрювані особи, яких приводять в суд у кримінальних справах, можуть підлягати розпитам та мукам.

Окремо слід розглянути право Запорізької Січі, яке носило звичайний характер, не встановлювало чіткого поділу судочинства на кримінальний та цивільний процеси, але виразно проявляло тенденцію розглядати цивільні справи в межах обвинувально-змагального процесу, а кримінальні – в межах слідчого. Попереднє слідство здійснював сам позивач – потерпілий, а в кримінальних справах, що стосувалися інтересів всього Війська Запорізького, – посадові особи (осаул, довбиш, наказний полковник та ін.).

Пізніше практикувалося провадження попереднього слідства офіційними представниками Коша. Вони виїздили на місце злочину, опитували потерпілих, сусідів та інших осіб, які мали дати свідчення про скоєний злочин або особу злочинця, а також організували розшук злочинця. Після затримання злочинця та встановлення очевидців злочину здійснювався їх допит, який проводився із застосуванням тортур або без них. Як правило, обвинуваченого спочатку допитували без тортур, «добрим питанням», а у тому разі коли він відмовлявся визнати свою провину, або коли суд хотів підкріпити свідчення, застосовували жорстокі катування, так звані «квестії, проби або муки». Зокрема, в протоколах допитів зазначали: «на допиті добровільно показав», «добровільно і з пристрастям», «під пристрастям».

Тортири були типовим явищем для тогочасної судової практики. Історик В. Дядиченко зазначав, що катування мало кілька ступенів: спочатку допитуваного били «злегка», щоб залякати. Якщо після цього обвинувачений не давав необхідні свідчення, переходили до жорстокого биття киями, канчуками, нагаями, «шворками» (мотузками). Застосовували і такі види катувань, як «підняття на дибу», «струшування», «припикання розпеченим залізом (кліщами) та шпичками», «тортури на колесі» (витягування суглобів).

М. Володимирський-Буданов наводить дещо специфічний приклад катування – «прив'язування вбивці до трупа вбитого»: «злочинця, якого ввіймали на місці злочину, або підозрювали у вбивстві, прив'язували до ноги вбитого і залишали в такому вигляді до суду або офіційного огляду, з метою викликати добровільне визнання у скоєному злочині». Ця форма тортур була досить ефективною, оскільки не кожний злочинець міг довго витримати дуже близьке сусідство із жертвою [5, с. 20–21].

У період правління Петра I застосування катування набуло апогею. Імператор ввів новий порядок його застосування, так званий «слідчий конвеєр». Так, протягом XVIII ст. було створено Преображенський наказ (1690–1729 рр.), Таємну канцелярію (1718–1726 рр., 1731–1762 рр.), Таємну експедицію (1762–

1801 pp.) – органи політичного розшуку, які працювали під повним контролем самодержця, виконуючи його доручення щодо розслідування державних злочинів. Вперше це трапилось при організації «великого розшуку» під час розслідування обставин Стрілецького заклоту 1698 р. Зміст монархового нововведення полягав в тому, що катування обвинувачуваного починалось за відсутності слідчого, так сказати в «превентивному порядку». Те, як кат знущався над жертвою, ніхто не контролював; слідчий з писарем підходили пізніше для того, щоб дізнатися, чи готовий обвинувачений дати правдиві свідчення під запис до протоколу.

Петро I переглянув завдання розшуку: Указом від 21 лютого 1697 р. повністю було скасовано змагальний процес і запроваджено по всім справам процес слідчий, інквізиційний.

Вищевказані норми були розвинуті та доповнені у підписаному імператором в березні 1715 р. «Короткому зображенні процесів або судових позовів». У даному документі була спеціальна глава – «Про допит із пристрасстю і про катування», яка докладно регламентувала порядок і процедуру застосування катування. Крім того, у «Короткому зображенні процесів або судових позовів» 1715 р. вказувалась категорія осіб, стосовно яких не застосовувалось катування, – «шляхта, служителі вищих чинів, старші сімдесяти років, недорослі і вагітні жінки». До появи «Короткого зображення...» від катування не звільнявся ніхто.

На початку XVIII ст. в політичному розшуку існувала докладно розроблена «технологія» ведення справ: «розпит», який передбачав допити позивача, відповідача та свідків, а також очні ставки. Якщо справа не закривалась на «розпиті», то вона переходила у наступну стадію, яка носила назву «розшук та катування». Рішення про початок «розшуку в катівні» приймав керівник розшукового відомства, а іноді і сам государ на основі ознайомлення з результатами «розпиту».

Звичайно розшук починався з так званого «розпиту у катівні (у дибі)», тобто допиту в камері тортур, але без застосування катування. Існували дві стадії розшуку – розпит у катівні і саме катування, які були чітко розділені. Інша назва допиту в камері катувань – «розпит з пристрасстю» [6, с. 391].

«Розпит у дибі» переходив власне у катування. Як правило, дотримувалась певна послідовність: «розпит» в катівні під дибою із загрозами; підвішування на дибу; «струс» – висіння з тягарем на ногах; биття батогом в підвішеному стані; катування вогнем тощо [7, с. 196].

У повсякденній катувальній практиці цього порядку могли і не дотримуватись. Наприклад, в Таємній канцелярії після «розпиту» одразу проводили катування на дибі, минаючи «розпит у дибі».

Крім вищевказаних, існувало безліч видів катування, перейнятих в іноземних країн (наприклад, «водіння по спицях», «гвинтовий ручний затиск», «іспанський чобіт», «клячіння голови», «катування водою», «годування оселедцем», «дерев'яний кінь з гострою спиною» [6, с. 413]).

Жорстокість поводження з людьми в політичному розшуку відображала особливості політичного устрою країни, ступінь розвитку судової системи і громадянського суспільства.

Відомі деякі цікаві цифри, які дозволяють об'єктивно оцінити масштаби катування слідчих органів Росії в середині XVIII ст. Після відновлення Розшукового наказу з 1 серпня 1730 р. по 1 січня 1731р. було піддано катуванню 425 чоловік, страчено – 11. За 10 років правління Імператриці Анни Іоанівни (з 1 січня 1730 р. по 1 січня 1740 р.) піддано катуванню 37 002 чоловік, страчено – 1 002.

Подробиці допитів із застосуванням катуванням поступово просочувалися в суспільство, формуючи у людей вельми негативне ставлення до «органів дізнання і попереднього слідства».

До середини XVIII ст., завдяки впливу ідей Просвітництва і значному пом'якшенню суспільної моралі під час царювання Єлизавети Петрівни було помітно прагнення переглянути ставлення до катування. Цим шляхом рухалась уся Європа: катування в Пруссії скасували в 1754 р., в Австрії – у 1787 р. [6, с. 441]. У Франції катування було скасовано в 1789 р. разом з лютими середньовічними стратами (останнє в її історії колесування відбулось у 1788 р.). У Баварії катування було заборонено в 1806 р. У тих країнах, де діяв інститут присяжних, де були присутні традиції публічного суду, існувала адвокатура, катування зникло раніше. В Англії і Швеції його не було вже у XVI ст., за винятком процесів над відьмами.

Імператриця Єлизавета Петрівна у 1742 р. підписала іменний Указ, який фактично поклав край як практиці «слідчого конвєєра», так і катувального свавілля під час допиту. Цим актом був встановлений регламент допиту під тортурами і перераховувались особи, чия присутність вважалась обов'язковою під час проведення допиту. М. Фуко зазначив з цього приводу: «саме у добу Просвітництва варварство катування заперечували не тому, що людина – об'єкт позитивної науки, а тому, що воно становило межу права: законну для влади межу покарань. Тож влада, прагнучи виправити людину, не повинна бити її, людині не треба заподіювати шкоду» [8, с. 91–92, 94].

Прийшовши до влади, імператриця Єлизавета Петрівна фактично скасувала смертну кару, точніше – припинила виконання смертних вироків. При Єлизаветі були введені деякі обмеження і в традиційний катувальний процес: заборонили катування дітей віком до 12 років, а також людей, що зробили помилки в титулі государевому.

Після скасування «Слова і діла» Петром III і вступу на престол Катерини II посилились нові віяння гуманізації права. Ідеї відомого італійця, класика юридичної думки Ч. Беккарія, а саме його робота «Про злочин та покарання», а також ідеї інших просвітителів стали джерелом для деяких наказів Катерини II. У наказі Сенату від 25 грудня 1762 р. місцева влада була попереджена, що катування треба застосовувати обачливо, щоб невинні даремно катовані не були і не було даремно кровопролиття [6, с. 443].

Про обачне застосування тортур у вигляді побажання говорила 15 січня 1763 р. у Сенаті сама імператриця Катерина II [9, с. 14]. Проте катування не було скасовано ні в загальнокримінальних, ні тим більше в політичних справах. У 1765–1766 рр. в розділ про катування проекту Уложення 1754 р. були внесені зміни. Починаючи з 1767р., застосування катування без дозволу губернатора стало неможливим. Більше того, воно заборонялось при визнанні підозрюваним своєї провини.

8 листопада 1774 р. губернські установи отримали секретний указ про незастосування катувань. Чому ж цей указ був секретним? Суть полягала в тому, що формально катування залишалось в арсеналі слідчого, як і в законодавстві, але в той же час воно було заборонено цим секретним указом государині. Інакше кажучи, підслідному погрожували застосовувати до нього катування, але тільки на словах. Підготовлена до катування людина, не знаючи, що катування заборонені, думала, що її ось-ось почнуть катувати, і тому зі страху могла визнати свою вину у злочинах або оголосити своїх спільників [6, с. 444].

Зрозуміло, що межа між погрозами застосування катування, демонстрацією підозрюваному знарядь катування і власне самим катуванням була вельми умовна. Погроза катуванням і пряме його застосування довгий час в період царювання Катерини II йшли поряд і широко використовувались у слідчій справі.

Так, катування при Катерині II не було заборонено офіційно, а вельми глибока, суперечна всьому середньовічному праву думка імператриці про те, що визнання, здобуте за допомогою катування, не може бути абсолютним доказом винності і що головним завданням слідства є безперечне викриття злочинця, а не його визнання, так і не було законодавчо закріплено.

Катування в Російській імперії було скасовано формально тільки наказом 27 вересня 1801 р. після скандальної справи в Казані – страти людини, що визнала свою провину після застосування до неї катування. Вже після страти з'ясувалось, що вона була невинна. Тоді Олександр I наказав Сенату заборонити катування. Проте цей наказ залишився одним з благих побажань «ліберальної весни» царювання Олександра I.

Згідно з Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р. охорона громадян від свавілля представників влади здійснювалася вже повною мірою. Так у гл. 11 «Про злочини та провини чиновників по деяким особливим видам службам» у відділенні 1 «Про злочини та провини чиновників в процесі слідства та в суді» була встановлена відповідальність слідчого, який буде погрозами або іншими протизаконними засобами примушувати обвинуваченого до визнання своєї вини або свідка до дачі показань (ст. 462), при цьому більш суворе покарання винному передбачалось в тих випадках, коли в процесі слідства були використані катування та жорстокість. Також Уложення передбачало припинення катування батогами, що було великою подією для всього народу.

До певної міри вказану заборону було продубльовано і в Статуті кримінального судочинства 1864 р. У розділі, що регламентує допит обвинуваченого, містилася ст. 405, яка визначала, що слідчий не мав права вимагати у підозрюваного зізнання у вчиненні злочину. До даної судової реформи в слідчих завжди була спокуса вдатися до катувань.

У 1903 р. у дію вступило Кримінальне уложення, яке відрізнялось детальною розробкою питання кримінальної відповідальності за примушування до свідчення (гл. 37 «Про злочинні діяння в службі державній і громадській») [10, с. 123]. Зокрема каралося не тільки примушування до свідчень (пояснень, зізнань) у кримінальних справах, але і у цивільних, а також у справах про адміністративні проступки. Хоча стверджувати про практичну ефективність даної норми неможливо, оскільки Уложення набирало чинності поетапно, і до 1917 р. в цій частині не діяло.

Після жовтневих подій 1917 р. на Україні розпочалася дія кримінального законодавства спочатку РСФСР, а згодом СРСР. Після 1917 р. у радянських республіках у різні роки відбувалося прийняття кримінальних кодексів.

У жодному з кримінальних кодексів УРСР, що були прийняті у 1922, 1927 та 1960 рр., не було зазначено такого складу злочину, як катування. У них містилися лише норми, в яких було передбачене катування як кваліфікуюча ознака перевищення влади, або примушення давати показання при допиті.

Зокрема, в Кримінальному кодексі УРСР 1922 р. катування було визначене як кваліфікуюча ознака перевищення влади, або примушення давати показання при допиті.

Наступний Кримінальний кодекс 1927 р., який діяв у період масових репресій 30-50-х років, передбачав, що застосування фізичного чи психічного насильства з боку осіб, які проводять дізнання або слідство, вважалось злочином (ч. 2 ст. 103) [11, с. 86]. Однак з урахуванням «особливостей» реального кримінального процесу того часу (особливо щодо так званих «ворогів народу» і

осіб, котрі підозрівалися у вчиненні контрреволюційних злочинів), навряд чи ця норма могла дістати широкого застосування на практиці. Російський історик С. П. Мельгунов зазначав, що в кожному регіоні простежувалась своя специфіка катування. У Луганську відламували нігті плоскогубцями, різали бритвою, обливали холодною водою. У Полтаві та Кременчуці багатьох священиків саджали на кіл. Улюбленим способом коменданта Харківського ЧК було встромити кинджал на сантиметр у тіло допитуваного і потім повертати клинок у рані. Після його допитів люди повертались у камери каліками.

Кримінальний кодекс 1960 р., як і попередні, не передбачав такого складу злочину, як катування. Воно лише було обтяжуючою обставиною таких злочинів, як перевищення влади або посадових повноважень, а також примушення давати показання при допиті (ст. ст. 166 та 175).

У 1984 р. на 39-й сесії Генеральної Асамблеї ООН була прийнята Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. У ній були встановлені основні міжнародні стандарти в сфері боротьби з катуванням, які були взяті за основу при розробці національного законодавства.

Так, положення нового Кримінального кодексу незалежної України вже значно наближені до стандартів міжнародного права. Зокрема, в ньому передбачений такий склад злочину, як катування, що є прогресивним кроком у побудові дійсно демократичної держави.

Проаналізувавши історичні документи та дослідивши еволюцію катування, маємо підстави стверджувати, що як явище воно з'явилося у відповідь на потребу державного органу в управлінні суспільством. У часи, коли інтелектуальний, моральний й економічний рівень розвитку суспільства був надто низьким, державі були потрібні методи дізнання, які були б найбільш дієвими, але разом з тим практичні і дешеві.

Іншою причиною застосування катувань, що впливає з неефективного управління, є політична. Нетерпимість до опозиції, широке застосування катувань для отримання інформації та зізнання, придушення політичного протистояння – такими рисами характеризується держава в період активного застосування нею катувань.

Історичні матеріали доводять, що катування як явище виникло досить давно, і, починаючи з первісного часу майже до сьогодення виконувало роль покарання і засобу отримання інформації. Лише нещодавно катування еволюціонувало від загальноприйнятого явища до особливо тяжкого злочину сьогодення.

Аналізуючи викладене, можна зробити висновок, що досить довго людство йшло до того, щоб катування перетворилось із законного засобу отримання свідчень, покарання або схилення до виконання інших дій на злочин, суспільну небезпеку якого визнано не лише в законодавстві України, але й на міжнародному рівні.

Список літератури: Хрестоматія по истории отечественного государства и права (X век – 1917 год) / Составитель В.А. Томсинов. М., 2003. 2. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Заг. част.: Підручник. К., 2004. 3. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. К., 2006. 4. Памятники русского права / Под ред. К. А. Софроненко. М., 1957. Вып. 6. 5. Владимирский-Буданов М. Привязывание убицы к трупу убитого // Киевская старина. 1888. Т. 20. 6. Анисимов Е. В. Дыба и кнут. СПб., 2001. 7. Анисимов Е. В. Русская пытка. СПб., 2004. 8. Фуко М. Наглядати й карати. К., 1998. 9. Полное собрание законов Российской империи. 1839. Т. 2–21. 10. Действующая часть Уголовного Уложения. М., 1909. 11. Кримінальний кодекс України. Х., 1927.

Надійшла до редакції 17.10.07

О. Є. Железов

ПРО ПРИЧИНИ ВІДСУТНОСТІ ІНСТИТУТІВ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

В Україні триває складний процес становлення й розвитку суверенної, демократичної, правової держави, формування громадянського суспільства. Зміцнюються ринкові відносини в економіці. Відбувається зближення з європейськими політичними і економічними структурами, що зумовлено європейським вибором країни. Подальший стабільний розвиток української економіки (зміцнення суверенітету держави і побудова громадянського суспільства), серед інших факторів, визначається інвестуванням населення у виробництво матеріальних і духовних благ своєї країни, вкладенням громадянами своїх заощаджень, інших тимчасово вільних коштів у цінні папери, що перебувають у обігу на фондовому ринку і становлять основу функціонування сучасної ринкової економіки розвинених країн.

Інститути спільного інвестування (далі – ІСІ) належать до категорії найбільш активних учасників фондового ринку таких країн. Разом з іншими фінансовими посередниками (комерційними банками, страховими компаніями, пенсійними фондами тощо) вони беруть участь у залученні для інвестицій вільних коштів громадян – випускають власні цінні папери (інвестиційні сертифікати, акцій та ін.) і розміщують їх серед населення. Акумуляовані таким чином кошти вони професійно інвестують у цінні папери інших емітентів, виплачуючи у випадку прибутку від операцій із цінними паперами дивіденди власникам цінних паперів.

Вітчизняні вчені-економісти обґрунтовано вважають, що стабільне соціально-економічне зростання в Україні може бути досягнуто лише у тому випадку, якщо громадяни за допомогою своєї